

УДК 165.242.1

**САМОПІЗНАННЯ, ОСОБИСТІСНЕ
ЗРОСТАННЯ І САМОРЕАЛІЗАЦІЯ:
ДО ЕКСПЛІКАЦІЇ ЗАКЛИКУ
ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ «ПІЗНАЙ СЕБЕ»**

**SELF-COGNITION, PERSONALIZED GROWTH
AND SELF-FULFILLMENT: TO EXPLICATION
OF THE HRYHORII SKOVORODA'S APPEAL
«COGNIZE YOURSELF»**

Максюта М. Є.,

доктор філософських наук, професор,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Київ, Україна),
e-mail: sokolova9403@ukr.net

Maksiuta M. Ye.,

Doctor of Philosophy, Professor, National
University of Life and Environmental Sciences of
Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: sokolova9403@ukr.net

Наголошується, що філософська школа Григорія Сковороди за нинішніх соціокультурних умов може й повинна розглядатися в широкому антропокультурному ракурсі – як звернення до сучасної української людини з питань освоєння максимально сприятливих для індивідуальності можливостей самоствердження на шляхах внутрішнього збагачення процесами самопізнання – до людини гідної освоєння, переосмислення та практично-духовного вирішення визначених завдань «пізнання себе». А тому звернення до філософської спадщини мислителя в умовах українського буття перших десятиліть XXI ст. потребує переосмислення історичного, національно-культурного, суспільно-політичного та духовно-інтелектуального досвіду, що репрезентує особливості даного буття, але що також відповідно зорієнтовує на сприймання та освоєння цієї спадщини.

Ключові слова: гідність, «життя серця», «істинна» людина, українське буття, відповідальність, творчість.

The article notes that the philosophical school of Gregory Skovoroda, in the current socio-cultural conditions, can and should be considered in a broad anthropocultural perspective – as an appeal to the modern Ukrainian man on the issues of mastering the possibilities for self-affirmation on the paths of internal enrichment of self-cognition – to a decent development, rethinking of man and practical-spiritual solution of certain tasks «knowledge of oneself». Therefore, the reference to the philosophic heritage of the thinker in the conditions of Ukrainian being of the first decades of the XXI century needs a rethinking of historical, national-cultural, socio-political and spiritual and intellectual experience, which represents the features of this being, but which also respectively focuses on the perception and development of this heritage.

Keywords: dignity, «life of heart», «true» human, Ukrainian being, responsibility, creativity.

Заклик Г. Сковороди «Пізнай себе» – засадничий принцип особистісності життєтворчості. Гідна людина, безсумнівно, упевнено й відповідально обстоює позиції життєво визначальної для неї ролі внутрішнього світу, вічності «сердечних» цінностей, як проявів у собі божественного начала, що власне й актуалізує заклику «Пізнай себе»: це високої гідності пізнання у собі свого Бога, і тому є визначальною спрямованістю людського існування, зміцненням духовності, як дійсності її буття. У поемі «Про святу вечерю, або про вічність» Г. Сковорода наголошує: «Той лиш існує, хто схований, видний – то сон і примара: // Схованим бути – це щось, виднее все – це ніщо». А тому і: «Світу реальність завжди схована в назві його». Але ця очевидна істина, на переконання мислителя, не сприймається більшістю людей, які не здатні, отже, і правильно розуміти сутність речей, зокрема,

найпоширенішим є пошанування» недійсного, хоча й видимого» тіла. Із цим, зрештою, асоціюється й несприймання смерті, між тим: «Нас як вона вже сховає, тоді лише будемо жити: // Схована ж дійсність завжди, видно лише її тінь» [8, с. 98]. І, не пізнаючи себе, «Як ти станеш місцем для Бога, не слухаючи нетлінного голосу його? Як можеш чути, не пізнавши Бога? Як пізнаєш, не знайшовши його? Як же знайдеш, не розпізнавши себе самого?» [10, с. 222]. Не здійснювати самопізнання – залишатися в межах проявів «людини старої», в умовах «світської пустелі» із усіма відповідними їй примарними «цінностями» честолюбства та сріблості, не підніматися до рівня «нових небес» – така людина «не відрізняється від звіра», від чого й застерігає український мислитель. Заклик «Пізнай себе» успішно реалізуватиметься за відповідного вольового самопізнавального акту – як здійснення волі Божої. Тому принцип самопізнання відзначений смислосинтезуючою спрямованістю, зніційовуючи та зміцнюючи («укорінюючи») переживання. «Надприродна реальність пізнається тільки в переживанні, а тому самопізнання є насамперед життєвий процес, що концентрує в людині енергію саморозвитку. Тому органом усього процесу є серце, а пізнання людиною себе є акт любові» [3, с. 97; див. також: 2]. Шлях самопізнання – розгортання переживань, розширення та поглиблення внутрішнього індивідуального досвіду, який, отже, якісно по-новому представляє внутрішнє ество, а відтак – і життєздійснення людини. Людина по-іншому, розпізнаючи себе, себе сприймає та розуміє, чіткіше уявляє чинники самопроявів, їх значення, нові можливості самоздійснення. Самопізнання – «енергетичне джерело» (В. С. Горський) самоздійснення особистісності людини, процес оприявлення «життя серця», коли проявляється її воля, аби при-відкривати до цього приховані глибини серця. Але сердечна відкритість несумісна із проявами упередженостей, свавілля, зокрема, у першу чергу, щодо внутрішнього, «сердечного» життя, що, вочевидь, спотворює, деформує його.

Неспотворено ж глибинне, розуміючи сприймання сердечного життя, себе і свого внутрішнього світу здійснимо лише в атмосфері любові. Тому в діалозі «Наркис. Розмова про те: пізнай себе», висвітлюючи дане питання, Г. С. Сковорода звертається до образу Наркіса, котрий «у дзеркалі прозорих вод при джерелі дивиться сам на себе і залюбився смертно в самого себе» [9, с. 15]. Самопізнання розуміється як життєвий, реальний процес цілісного душевно-духовного зростання, що освоюється самостійно, а не «надається» ззовні, як «простір» життєздійснення. Людина у її дійсно людських вимірах, у повноті її життєвих проявів має бути «сама собою» – це та «напередданість», що, між тим, все ж одночасно на-явна у її прагненнях та реальних життєвих вчинках. Тому така людина може бути дійсно самозадоволеною і – вільною. «Сама собою» може і має бути лише людина вільна, а створюваними умовами свободи вона оприявнює себе у світі, так

би мовити, задовольняючи свої вищі, як пізнані, потреби самоздійснення. Це – свобода по-людськи виправданого життєздійснення спроможностями прямо й безпосередньо зніщуватись у своїй діяльності знаннями себе, простувати до дійсності, свого місця й ролі у житті. Усе ж розмаїття діяльності, вчинки здійснюються у координації «логіки» цієї свободи життєздійснення, позаяк саме при цьому вияскравлюється природність оволодіння «найвищою владою», на яку кожен уповноважується самим своїм народженням – «правити життям своїм», наголошує український мислитель. Позбавленою ж розуміння такої «логіки» свободи, як внутрішньо до неї непідготовленою, є людина сва-вільна, бо у вищій, особливо відповідальній сфері свого буття, чинить абсолютно невмотивовано. Адже при цьому вона «правити життям своїм за порадою сліпої своєї натури, а не під керівництвом царського ества» [11, с. 420]. Піднесення ж до відповідних рівнів свободи є проходженням гідного шляху: людина, по суті, у її житті – мандрівник, а це і є її шлях внутрішнього збагачення та зростання як, власне, формування «доброго розуму». Мандрівка увиразнюється розгортанням внутрішньої природи, неповторності індивідуальних прагнень, сподівань, думок, здібностей і серця, невидимої натури, як бесіди людини з її Богом.

Вищий гуманістичний смисл філософії Г. Сковороди у тому й полягає, що для його пошуків добротверджувальних засад людського, наскрізною прикметою є найскурпульозніше дотримання напрацьованих попередньою філософією та ідей Києво-Могилянської академії в царині онтології. Але, за виразом М. В. Поповича, разом з тим, він зманіфестує думку, «найбільш еретичну з ортодоксально-церковного погляду» [7, с. 228], демонструючи за нових умов доконечність *вільного, незалежного мислення*, зокрема, обстоюючи ідею «трьох світів». Таємниця свободи – це інтенція вільного мислення, його самостверджувальність у повноті внутрішньої природи як способу гідного зманіфестування людського буття, коли, *добротверджувальна і завдячлива*, людина конститується *своєю* буттійністю, гідно репрезентує буття та правомочність його «логіки». Так, за Г. Сковородою, плотське, матеріально-повсякденне є проявами світу зла, усього проминального, нестабільного, тлінного, недостойного людського у повсякденних, по-справжньому вищих його якостях. Тому, аби зреалізувати його смисл, слід ретельно уникати різноманітних споксу матеріально-повсякденного, руйнуючого людську природу, обезсмысленого людське життя. Матеріально-видиме відзначене тенденцією до «самозростання», розширення й поширення на людське існування в цілому, підкорюючи й деформуєчи його. Достойним же є внутрішнє, невидиме смислотворче начало людського буття, за самою його природою і статусом здатне воз'єднувати поступ життя, його процеси, події та вчинки – життя як таке: останнє відзначене смислом та людським

достойнством, якщо і його складові засновані на відповідній «логіці», висвітлені результатами самопізнання. Г. Сковорода визнає, що людина існує у природному, матеріально-предметному світі, її життєпрояви зреалізуються також «за участі» тілесності. Закономірно відповідними координатами буття тілесної людини є лише простір і час безпосереднього життєздійснення. Але самопізнання – дійовий чинник самозахисту й самозбереження людини «істинної» в умовах безмежжя та різноспрямованості матеріального світу. Реалізація життєвого шляху на засадах самопізнання – багатство життєпроявів людини духовної, не обмеженої зазначеними чинниками матеріально-тілесного існування. Ця людина духовно вільна, – вона вільно проникає в усі сфери, освоюючи і найвіддаленіші закутки світу матеріальної дійсності, але основне у ній – невидиме, тобто її думки, або серце, становлять її невидиме і «розгортаються» дійсністю її буття. Невидима людина вічна – невидимість не виникає і не зникає, властивості «виникнення та зникнення» позбавлені смислу стосовно вічності. Тому зовсім даремні страхи тих людей, котрі припускають, що після смерті людина зникає, зазначає Г. Сковорода, зникає лише тіло, а найголовніше – людська душа – залишається, бо є вічною за її суттю. І, закономірно, самопізнання, як заглиблення у неповторну природу, є разом з тим також викоріненням, знищенням усього другорядного, «порожньої зовнішності», привнесеної матеріально-тілесними умовами, що тому може поціновуватися як своєрідне «духовне спустошення», «приниження» справжньої людської природи. «А що таке людина? Що б воно не було: чи діло, чи дія, чи слово – все те марнота, якщо воно не отримало свого здійснення в самій людині» [10, с. 223].

Але ж процеси особистісного зростання та самореалізації безпосередньо пов'язані і є критерієм повноти становлення людини саме такою, якою вона має стати. Аби здійснювати особистісне зростання, необхідно віднайти рівновагу між складовими власної особистості, «вирегульовувати» той баланс, що дасть змогу рухатися вперед без перешкод, і тому не ухилитися пізнавати себе, формуючи внутрішню основу сповнення життєвих планів, надій, сподівань та все глибше усвідомлюючи відповідальність за свій самобутній шлях. Самобутність життя особистості відзначається характерними саме для її індивідуальності своєрідністю, неповторністю, відмінностями від інших. Але це, у свою чергу, означає доконечність постійного самооновлення, вибору та обґрунтування самостійного розвитку, забезпечених оволодінням здатностями само-реалізації та самоконтролю, необхідність проявів зусиль до воз'єднання мотивів, характеру активності та її завдань. А як чинник неперервного «самозвітування», самобутність буттійнісна є найперше демонстрацією присутності особистості, того, що вона, так би мовити, «при своїй сутності», скажімо, у формі самоконтролю, переорієнтовуючи активність залежно від зміни умов і на засадах

самовідповідальності. «Новочасний ідеал вимагає взяти на себе відповідальність за побудову власного уявлення про світ, який інакше залишається без ладу, ... закликає нас до відокремлення від себе через самооб'єктивізацію. Ми мусимо вчитися відстороненню... через дисципліну самоконтролю» [13, с. 237].

На наш погляд, актуалізація питань взаємодії самоконтролю та самобутності сприяє виявленню та висвітленню зародження не лише життєвої реалізації індивідуально-неповторних намірів, завдань, ідей, але і їх практичного «розчинення» у життєвих процесах, що, однак, знову і знову може даватися взнаки, впливаючи на характер світорозуміння, поведінку та вчинки. Якраз самоконтроль істотним чином забезпечує самобутність життя особистості завдяки не стільки удосконаленню таких особистісних рис як самовладання, самодисципліна і т.д., скільки пробудженню, поглибленню органічної потреби здійснення відповідального вибору, відповідного нормам самобутнього життя, діяльності та поведінки: завдяки самоконтролю, як формі вольовій та реалізації самопізнання, життєздійснення розгортається сприятливим «простором» самобутньої особистості [Див. напр.: 5; 6]. Провідне спрямування філософського пошуку Г. Сковороди – до людини, до проблем її утвердження на засадах пізнання своєї «субстанційності», свого внутрішнього життя та його особливостей, як визначальної засади життєздійснення: утвердження свободи людини. Тому ще раз доцільно привернути увагу: заклик Г. Сковороди «Пізнай себе» спрямований до кожної людини внутрішньо консолідуватися, активізувати морально-інтелектуальні зусилля заради освоєння своїх внутрішніх якостей. Але коли з необхідністю ці зусилля мають продовжуватися, трансформуючись, практичними діями відповідного життєперевлаштування, як синтезування цілісності і переображення людини та утвердження повноти її вільного життєздійснення. Філософія Г. Сковороди – це світоглядово-філософськи обґрунтована «програма турботи людини про себе», і в даному статусі вона представлена, у першу чергу, у вимірах принципу «Пізнай себе». З метою її сучасного освоєння, вона потребує *необхідної попередньої підготовки*, адже передбачає проходження шляху морально-інтелектуального *піднесення людини* визначеннями ідейно-світоглядових підходів, смисложиттєвих узагальнень *звернення до себе як людини без-посередньо, над часопросторовими умовами*. Але спираючись на відповідний світоглядово-культурний, історико-філософський та філософсько-теоретичний вишкіл – інтелектуально-духовний розвиток, удосконалення світоглядкової культури і т.д.

Зокрема, необхідно враховувати, що тривалий історичний період відділяв і *все більшою мірою віддаляв* нас від часу життя й творчості Г. Сковороди, коли його глибокі світоглядово-філософські прозріння, *по суті*, не затребувалися,

принаймні, до початку ХХ століття, завданнями розвитку філософсько-теоретичних досліджень. Так, за виразом В. С. Горського, «філософсько-теоретичну спадщину Г. Сковороди» спіткала «сумна доля», позаяк вона «до кінця ХІХ століття лишалася поза сферою серйозного осмислення». До цього спричинилися процеси у вітчизняному духовно-культурному, філософському житті, коли «в середовищі інтелектуалів, безумовно, верх бере протилежний сквородинівському тип інтелігента з притаманною йому соціальною, героїко-революційною, прометеївсько-романтичною спрямованістю» [3, с. 134–135]. Але, разом з тим, вкрай важливо при цьому зосередити увагу на особливостях світоглядово-філософської позиції українського мислителя – на невід'ємності *його творчості філософської від його життя як творчості* [14]. Адже вже перший біограф мислителя М. І. Ковалинський писав: «Не пов'язуючи себе із жодним станом, він твердо вирішив вести своє життя зі стриманістю, із задоволенням малим, із цнотливістю, смиренням, працелюбністю, терпінням, благодущністю, простотою звичаїв, чистосердечністю, покинути всі марнотні прагнення, усі корисливі турботи, усі надмірні труднощі. Така жертвовність успішно наблизила його до любоводія» [5, с. 288]. І, за словами М. Поповича, у сквородинській філософії «найважливіше дійсно виражено в способі життя, обраному мислителем» [7, с. 284]. Г. Сковорода – людина, «позбавлена визначеного соціального статусу, ... проста людина із лише їй властивими вадами і чеснотами» і, враховуючи, що мислитель також ім'я своє нерідко змінював, то, наголошує М. Попович, Г. Сковорода прагне *залишатися у вимірах* обстоюваної ним світоглядово-філософської системи, тим самим *практично демонструючи, у першу чергу і головним чином, її людиноспрямовуючі можливості* [Див.: 7]. Потенціал філософської школи Г. Сковороди не втрачає свого значення, перебуваючи над мінливими історичними явищами, суспільно-політичними подіями, не полишаючи свого найсокровеннішого «місцеперебування» – *внутрішнього світу української людини, бо довічно захищеної присутністю у ній* самого Григорія Сковороди, якого, як відомо, попри усі зусилля, «світ не впіймав». Реалізація заклику «Пізнай себе», потенціал сквородинської філософської школи визначається зманіфестуваннями «духовної настанови до самозаглиблення, самопізнання, шляхетного індивідуалізму, прагнення до суверенності внутрішнього життя...» [3, с. 135]. Адже, як відомо, й упродовж попередніх століть, піднесені до рівня оригінального філософського вчення, виокремлені засади визначали характер внутрішнього життя української людини, спрямованість життєздійснення творчих особистостей в якості життєвих морально-інтелектуальних орієнтирів, життєвих цінностей. Демонструючи *довіру до людини*, до її здатності *самостійно вирішувати* питання свого, неповторного, як заснованого на «сродній» праці,

життєвого шляху й долі, вони зманіфестували, разом з тим, внутрішню морально–духовну єдність українських людей – як прояви історичної долі українського світу, національної ідентичності, як сповнення відмінностей національно–духовного, демократичного, заснованого на найвищому поцінуванні свободи і гідності суспільного життя: дух Сковородинської філософії незримо присутній в українському світі як духовна субстанція суті українського буття і, вочевидь, Революції Гідності. Відомий сучасний український поет Олександр Ірванець у поетичній збірці «Пісні війни» (Київ, 2014) так відобразив дух Майдану в грудневі дні 2013 року:

Зі значним відсотком вірогідності
Розвідка донесла про можливість
Скорого народження тут Гідності
Й Віри у Добро і Справедливість
Ми його і виглядим, і виходим,
Хліба віддамо крихти останні!
Ми його своїм зігрєм диханням
В потаємних яслах на Майдані.
Мусимо явити тут характери
Не підупадаєм, не здаємося
Нам у синім небі європрапора
Світить ясно зірка Віфлеємська.
Ще не раз нам с вами повставати,
Щоб якась нова пора настала,
Щоб із чистим серцем проспівати:
«Нова радість стала!..» [4].

І тому чи не найвизначальнішою прикметою філософського вчення Г. Сковороди є його життєбуттійність, артикулювання на самостійне і самодостатнє життя в духовно–культурному просторі нації як його людиноспрямовану і людиностверджувальну наскрізність, що постійно наснажується єдністю філософської творчості та життєвого шляху українського мислителя, їх взаємозініціюванням. Адже, за свідченням і сучасників мислителя, і дослідників його творчості, Г. Сковорода жив як творив, а творив як жив [1]. Життя і творчість Г. Сковороди особливо чітко засвідчує, що філософ – особистість, яка, поглиблюючи та реалізуючи здатність філософствування, пріоритетом пошуку визначає смисложиттєві питання. Це не може не викликати очікування деякого збігу його життя та вчення. І від самого початку, появи філософії її творці були і залишаються суспільно і загально незалежно значущими особистостями, їхня життєдіяльність і творчість мали істотний вплив як на сучасність, так і на майбутній суспільний, духовно–культурний поступ. Гостра зацікавленість до постатей філософів викликана як осточеваними ними вченнями, так і часто–густо незвичайними (якщо не надзвичайними) життєвими обставинами, у контексті яких формувалися їхні ідеї. Для особистості філософа найприкметнішою є закорінена в особливостях його внутрішнього морально–інтелектуального світу, індивідуально і неповторно зреалізована його спроможність формування смисложиттєвих поглядів та ідей. Особистість філософа – самодостатня і

самоцінна в історико–філософському значенні, його творчість не є простим продовженням започаткувань попередників. Безперечно, кожен мислитель аналізує та синтезує вчення, ідеї попередників, але дані процеси мають місце лише позаяк відбувається у першу чергу внутрішній самобуттійнісний пошук. Бо ж, як вияви особистісності філософствування, творчість філософів унікальна і неповторна. Значущість особистостей відомих філософів у тому, що вони підносяться над історико–філософським процесом і, за деякої трансформації історико–філософським поступам їхніх ідей, все ж залишаючись собою та істотно впливаючи на даний поступ, будучи фактично його постійними безпосередніми творцями. Чим більшою мірою зреалізує себе мислитель у створенні філософських ідей, концептів, чим змістовніше «розчиняє» себе у них, тим більшою мірою підноситься над історико–філософським дискурсом. Специфіка сфери його пошуку у тому, що, по суті, цей пошук не завершується, а, натомість, постійно продовжується його перебуванням у напруженій атмосфері філософського життя поглибленням кінцевих смислбуттійнісних питань, де «оживають» його ідеї у просторі, відкритих ним буттійнісних істин.

На наш погляд, таким чином, сковородинське «пізнай себе» – феномен філософського життя сучасного українського суспільства і повинно розглядатися, принаймні, у двох ракурсах. З одного боку, це є також способом поглиблення філософської культури, філософського дискурсу у світлі сучасної актуалізації філософського вчення Г. Сковороди, перепрочитання та переосмислення його ключових ідей. А з іншого боку, даний заклик є способом донесення до сучасної української людини екзистенціально–антропологічних прозрінь Г. Сковороди, по суті, сучасним зреалізуванням ідей його «антропологічної школи» [12]. В цілому ж даний заклик є реалізацією прагнення, зокрема, в умовах педагогічного процесу проговорювати розвинені світоглядно–філософські принципи світовідношення, світорозуміння та мистецтва жити за сучасних умов національно–культурного відродження з метою наснаження духовно–культурної атмосфери людино– і національно стверджувальними ідеями – свободи, справедливості, поваги до людини, гендерної рівності та ін.

Список використаних джерел

1. Багалій, ДІ., 1991. 'Український філософ Григорій Савич Сковорода', Багалій Д. І. *Історія Слобідської України*, Харків: Основа, с.202–209.
2. Горський, ВС., 1972. 'Філософія Сковороди у дореволюційних вітчизняних дослідженнях', *Філософ. думка*, №5, с.44–54.
3. Горський, ВС., 1996. 'Історія української філософії', К.: Наук. думка, 287 с.
4. Ірванець, О., 2014. 'Пісні війни. Вірші останніх років', К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 40 с.
5. Ковалинський, МІ., 1994. 'Життя Григорія Сковороди', Сковорода Г. *Твори*, у 2–х т., Т.2, К.: «Обереги», с.380–418.
6. Максютя, МЄ., 2009. 'Життя як творчість', К.: «Міленіум», 224 с.
7. Попович, М., 1992. 'Нарис історії культури України', К.: АртЕк, 753 с.

8. Сковорода, Г., 1994. 'Про святу вечерю, або про вічність', Сковорода Г. *Твори*, У 2-х т., Т.1, К.: «Обереги», с.97–98.
9. Сковорода, Г. 'Наркис. Розмова про те: пізнай себе', Сковорода Г. *Твори*, Т.1, с.150–195.
10. Сковорода, Г. 'Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе', Сковорода Г. *Твори*, Т.1, с.196–262.
11. Сковорода, Г. 'Розмова, названа алфавіт, або буквар миру', Сковорода Г. *Твори*, Т.1, с.413–463.
12. Соколова, ОМ., 2019. 'Соціально-філософські рецепції ідей «антропологічної школи» Григорія Сковороди', *Гілея*, №142, с.171–176.
13. Тейлор, Ч., 2005. 'Джерела себе', Пер. з англ., К.: *ДУХ і ЛІТЕРА*, 696 с.
14. Ушкалов, Л., 2017. 'Ловитва невловимого птаха: Життя Григорія Сковороди', К.: *ДУХ і ЛІТЕРА*, 368 с.

References

1. Bagalij, DI., 1991. 'Ukrainian philosopher Grigory Savich Skovoroda' (Ukrainian philosopher Grigory Savich Skovoroda), Bagalij D. I. *Istoriya Slobids'koi' Ukrainy*, Harkiv: *Osnova*, s.202–209.
2. Gors'kyj, VS., 1972. 'Filosofija Skovorody u dorevoljucijnyh vitchyznjanyh doslidzhennjah (Philosophy of Skovoroda in pre-revolutionary domestic research)', *Filos. dumka*, №5, s.44–54.
3. Gors'kyj, VS., 1996. 'Istoriya ukrain's'koi' filosofii' (History of Ukrainian Philosophy)', К.: *Nauk. dumka*, 287 s.
4. Irvanec', O., 2014. 'Pisni vijny. Virshi ostannih rokov (Songs of War. Recent poems)', К.: *ДУХ і ЛІТЕРА*, 40 s.
5. Kovalyns'kyj, MI., 1994. 'Zhyttja Grygorija Skovorody (The life of Gregory Skovoroda)', Skovoroda G. *Tvory*, u 2-h t., T.2, К.: «Obereg», s.380–418.
6. Maksjuta, MJe., 2009. 'Zhyttja jak tvorchist' (Life as creativity)', К.: «Milenium», 224 s.
7. Popovych, M., 1992. 'Narys istorii' kul'tury Ukrainy (Essay on the history of Ukrainian culture)', К.: *ArtEk*, 753 s.
8. Skovoroda, G., 1994. 'Pro svjatu vecherju, abo pro vichnist' (About the holy dinner, or about eternity)', Skovoroda G. *Tvory*, U 2-h t., T.1, К.: «Obereg», s.97–98.
9. Skovoroda, G. 'Narkis. Rozmova pro te: piznaj sebe (Narcissus Talk about: know yourself)', Skovoroda G. *Tvory*, T.1, s.150–195.
10. Skovoroda, G. 'Symfonija, nazvana knyga Ashan', pro piznannja samogo sebe (Symphony, called the book of Ashkan, about self-knowledge)', Skovoroda G. *Tvory*, T.1, s.196–262.
11. Skovoroda, G. 'Rozmova, nazvana alfavit, abo bukvar myru (A conversation, called the alphabet, or a primer of the world)', Skovoroda G. *Tvory*, T.1, s.413–463.
12. Sokolova, OM., 2019. 'Social'no-filosofs'ki receptii idej «antropologichnoi' shkoly» Grygorija Skovorody (Socio-philosophical receptions of the ideas of the «Anthropological School» by Gregory Skovoroda)', *Gileja*, №142, s.171–176.
13. Tejlор, Ch., 2005. 'Dzherela sebe (Sources to herself)', Per. z angl., К.: *ДУХ і ЛІТЕРА*, 696 s.
14. Ushkalov, L., 2017. 'Lovytva nevlvymogo ptaha: Zhyttja Grygorija Skovorody (Fishing of the elusive bird: The life of Gregory Skovoroda)', К.: *ДУХ і ЛІТЕРА*, 368 s.

* * *